

UNUTULMA YOLUNDAKİ TÜRKÇE KELİMELER ARASINDA

A. Caferoğlu

Unutulmaya yüz tutmuş eski Türkçe kelimelerin araştırmasında seçilmesi gereken yol, tarihî geleneklerle dilin bizzat felsefesine uymaktır. Bu dil felsefesine göre, edebî-yazı dili dendiğinde, onun başlıca özelliklerini teşkil eden yazı ve konuşma dili üslûbunu, kelime servetiyle beraber, birbirinden ayırd etmek imkânsızlığıdır. Nitekim Göktürk ve Uygur devresi eski Türkçe, hatta uzun zaman Orta Asya yazı dili vazifesini gören yerli edebî şiveler, kaynaşmış bir karma dil ürününden başka bir şey olmamışlardır. Tarih, işbu yazı ve konuşma dillerini, birbirini kovalarcasına yaşatmış, ona gerçek anlamı ile, millî bir karakter dahi vermiştir. O kadar ki, edebî dile mâl edilmiş olan kelimeler, türlü eğilimlere ve gelişmelere bakmadan, konuşma dil kültürüne yarayan unsurlardan türemişlerdir. Ayrıca edebî dil miras ve kültürünü zedelemekten uzak kalmışlardır. Çünkü herbir dil, kendi yapı grameri ile öz kelime hazinesinin karmasından kurulmuş bir müessesedir. Kendinden şu veya bu sebeple ayrılan şivelerine ve ağızlarına, içersine aldığı kültür unsurlarını aktarmakta tereddüt göstermez. Bilâkis temelindeki gramer ve kelime birliği, aslında onun müşterek bir dil kültürü felsefesi yaratıcısı mesâbesinde olmuştur. Uzun süreli kurulma ve durulma devresi sonunda kalıplaşmış bir dil normu haline getirilmiştir.

Fakat çeşitli sosyal ve toplum yapılar dolayısıyla, bir çok cephede gereken gelişmeden yoksun bırakılmıştır. Bu yüzden birçok Türkçe kelime, sırf tarihî eksikliği hatırına, kullanımdan eteğini çekmiş, yerini yabancı bir takım unsurlara bırakmıştır. Zaten kelimenin doğuşu, eriyişi, eksilişi ve unutulması, daima toplumun kültür seviyesine bağlı kalmıştır. Kelime anlamlarının yorumlanması da bu muhitin siyasi ve sosyal telâkkisine göre ayarlanmıştır. Nitekim Türkiye'nin Abdülhamit devri, edebî dil hazinesinden: **adalet, uhuvvet, müvasat, müveddet, hürriyet, meşrutiyet** ve sâire gibi zararlı ve fikir bulandırıcı telâkki edilen kelimeler: han, yer, otel gibi çirkin sığınaklarda yaşamayı başarmışlardır. Aynı hatalı yolu, arhaik Türkçe kelimeler seçmek zorunda bırakılmıştır.

Çünkü bölge diyalektik sözlükleri, aynı kelime yapısı tipinde olmadıklarından pek varyantlıdır. O kadar ki, yerli, dar çevre dil unsurlarını, beslemeği tercih eder, eski arhaik kelimeleri tümü ile atar. Onları kendi toplumunun diline ya-

kıstırmaz. Halbûki zamanımız lingvistikası ve filolojisi, bu değer taşıyan eski Türkçe sözlerin kullanım dışı sebeplerini kökünden araştırıp, îadesi gerekenlere yeniden hayat kazandırmakla vazifelendirilmiştir. Bu bilhassa bugünkü özleştirme çağımızın en önemli problemidir. Ferdî çalışmalardan fazla kollektif ve metodik bir araştırmayı gerektirmektedir.

Unutmamalıdır ki, bugünkü öztürkçe formasyonunda, kullanıstan kaldırılan eski, yüzyılların ak ve kara günlerini görmüş olan gramer, anlam ve semantik yönlerinden sağlamlığı sayesinde bütün kültür baskılarına göğüs germiş, bu yolda ihmâli imkânsız önemli rolleri oynamıştır. Bahusûs ki Türk dilinin Bulgar gibi yabancı bir millet dilinin kuruluşunda ve edebî bir dil hüviyeti alısında, inkâr edilmez şerefli bir kültür hizmeti olmuştur (N.K. Dmitriev, O Tyurskih elementah russkogo slovarya, Leksikograficeskiy Sbornik, Moskova 1958, III, s. 4). Yani başkasına dil ve can veren Türkçemizin kendine ışık veremeyeceğini düşünmek pek büyük hata olur. Bu gün sınır boyu Türkçemize bir göz atacak olursak, komşumuz yabancı devletler bizim kullanım sözlüğümüzden çıkarıp attığımız arhaik eski Türkçe kelimeleri severek kullandıkları halde, biz tersine onun yerine yabancı bir kelimeyi, ballandıra ballandıra kullanmaktan haz duyarız. Örnek mi istersiniz, bizim **enfiye'**imiz Suriye'de **burunotu**, bizim attığımız **istiot**>**istot**'un yerini **biber** almıştır, **dilmanç**>**filmaç**~**tilmaç**'ın yerini seve seve **tercüman** tutmuştur. Halbuki kültürlü dünya milletleri, bu sonuncu Türkçe kelimeyi, kendi sözlüklerine yerleştirmiş, benimsemişlerdir. Bu türden kelimeler pek çoktur. Ben burada ancak safdışı edilen veyahut çok dar çevrede yaşayan kelimeler üzerinde duracağım. Ve türeyişleri daha fazla Türk ve Moğol dilleri aileleri içerisinde olanlarla yetineceğim. Bu arada ele alınan herbir kelimenin türeyiş şekli ile, geçirdiği devreler üzerinde kısaca durmaya çalışacağım. Yani, herbir kelimenin esas sicili ve seçeresi de belirtilecektir. Konu, görüldüğü üzere hiç te basit değildir. Tersine eniboyu azametli, içinden çıkılması pek zor, filolojik bir meseledir. Hele Türk dilinin coğrafik yayılımı dikkate alınacak olursa, konunun ağırlığı, bir kat daha kolayca anlaşılabilir olur. Buna, Türkçe etimolojik bir lûgatin bulunmayışı katılırsa, işin büsbütün sarpa sardırıldığı görülür. Yazarın aczi de buna eklenirse, vay ölü kelimelerin haline.

A Y A M A

Unutularak çok dar bir sahada sürünen eski Türkçe kelimelerden biridir. Uzun müddet yaşayış bölgesi Kuzey-batı ve Doğu illerimizle, Azerbaycan olmuştur. «Lâkap, ad takma» anlamında olmak üzere bugünkü Iğdır, Görele, Ordu, Tirebolu ve yöresinde kendisini muhafaza etmiştir (DS. I. s. 406). Azerbaycan'da ise kelime, ünlü mizah yazarlarından «Molla Nasreddinci» Celil Mehmetguluzade'nin «Danabaş kendinin ahvalatı» adlı hikâyesinde yalnız «lâkap» karşılığı olarak ele

alınmıştır (Celil Mehmetguluzade, Seçilmiş eserleri, Bakı 1967, s. 195; Azerbaycan dilinin izahlı lûgati, Bakı 1964, s. 72). Bu yapısı ve anlamı ile kelimeye, diğer Türk şive ve ağızlarında rastlanmamaktadır. Halbuki tarih boyunca öteberide kullanılmış ve benimsenmiştir.

Kelimenin üreme kökü Kaşgarlı Mahmud'un haklı olarak tesbit ettiği üzere **ayamak**'tır. Manası ise «lâkap vermek, ad takmaktır» (Br. 5; Dizi 53). İsim olarak «lâkap, takma ad» karşılığı **ayağ**'dır. Bu suretle bizim **aya-ma** yapısı, daha sonraki çağlarda teşekkül etmiş durumdadır. İbnü Mühenna'ya ait yanlış belirtilen **aya** telâffuzu, kanaatimce Kaşgarlı'nın **ayağ**'ı olsa gerektir. P. Melioranskiy vaktiyle bu hatayı sezerek kelimeye **ağa** şeklini vermiştir (Arap Filolog o turetskom yazıke, Sanktpeterburg, 1900). Atalay ise, kontrole lüzum görmeden aynen A. Battal'dan almıştır (İbnü Mühenna lugati, İstanbul 1934, s. 13). Halbuki hiç bir yerde ve ağızda «lâkap, takma ad» karşılığı **aya**'ya rastlanmamaktadır.

Kaşgarlı'nın **ayağ**'ı XII-XIV. yüzyıllar Orta Asya Türkçesi için itibarlı sayılmıştır. Nitekim XII-XIII. yüzyıllara ait bir Orta Asya tefsirinde kelime **harflar surların gati ayağı turur** cümlesinde de görüldüğü gibi «ad» ın sinonimi olarak kullanılmıştır. Metine bir sözlük yapan A. Borovkov, kelimeyi nedense «hürmet, saygı» anlamında almıştır (Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII yy., 1963, s. 44). Ufak bir düzeltme ile kelimenin gerçek manası «adı, sanı»dır. Uygur metinleri de **ayağ**'ı «şeref, itibar, saygı, hürmet» gibi birbirine yakın manalarda tesbit etmektedirler (EUTS. s. 26). Büyük bir ihtimalle kelime dini bir metinde kullanılmış olmasından A. Borovkov ona farklı bir mana vermeği lüzumlu görmüştür. Bugünkü Türkiye Türkçesinde kelime -y->-t- değişmesiyle **atamak** ve **atanmak** şekilleri üzerine «ad vermek, adlandırmak, tayin etmek» gibi anlamlarda kullanılmakta devam etmektedir. Anlaşılan kelime eski soy ve sopuna bağlı kalmıştır.

K Ö K E

Çok dar bir anlamda kullanılagelen kelime, gün geçtikçe unutulmaya yüz tutmuştur. Asıl manası Azerî sahasında olanıdır. Burada kelime «tandırda pişirmek için hazırlanmış, yuvarlak ve memeğe benzeyen hamur parçası» manasındadır. Azerbeycanca-Rusça lûgat'te (Bakı 1962, s. 120 de) nedense Rusça olarak kısaca «hamur parçası» gibi bir anlatıyla yetinilmiştir. Anadolu'da ise geniş bir anlam kaymasıyla (Akhisar-Manisa) «toprak tencere»; (Balıkesir) «iki metre derinlikten çıkan toprak»tır (D.S. 1940, II, s. 971). Her üç manada da kelime Anadolu'ya yuvarlaklık anlamını taşıyan toprak'la ilgili olarak kaymış ve dağınık olarak ötede beride tutunmuştur. Halbuki **köke** kelimesi Burhan-ı Katı lûgatinde (III. 1734, M. Mo'in neşri), açıktan açığa «sütkardeş ve yuvarlak ekmeç hamuru» gibi iki anlamda yer almış bulunmaktadır. Bu suretle kelime, birinci anlamıyla Orta-Asya Türk dili ağızlarında, ikinci manasıyla ise Azerbaycan ve Anadolu'da kökleşmiş kalmıştır. Nitekim Anadolu Terekemelerinde **köke** kelimesi Azerbaycan'daki

anlamında «yağlı çörek» olarak bugün dahi kullanılmaktadır (A. Caferoğlu, Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, I, İstanbul 1942, s. 264).

Dikkate değer tarafı, kelimenin Hintçeye **koka** (Otto Spies, Türkisches Sprachgut im Hindustan, Studia Indologica, Bonn 1955, s. 339) yapısı ile girişidir. Burada ve Pakistan'da manası «kız ve erkek süt kardeşi» olmuştur (T. Th. Platts, A Dictionary of Urdu, London 1911, s. 958). Ve sırf Hintçede yumuşak «a, o, u» bulunmadığına göre kelime **koka** telâffuz şeklini almıştır. Mana yönünden de Çağataycaya yaklaşmış, belki de oradan aktarılmıştır.

Kelime aslında Mogolcanın **köke**'sinden türeme olup «emmek» manasında olmuştur (O. Spies, ibid.). Ve bizim bugünkü Türkçemizdeki **köküz, kögüs, göküs, gögüs**'ün ana bünyesini teşkil etmiştir (Rd. II. 1233). Fakat nedense Mogolca'da bu hybride **köke-uz** > **gögüs** yapısı yer almıştır. Kelimenin ilk bölümü ise, Azerbaycan'daki anlamı ile Mogol lûgatlerince, tesbit edilmiştir. I. Kowalewski'de **kökel** «yuvarlak, küre biçiminde» ve aynı zamanda **köke ~ köken** «ekmek» şekillerine rastlanılmaktadır (Dictionnaire mongol-russe-français, Kazan 1844-9, s. 2626). Aynı kaynaktan faydalanan G. Doerfer kelimenin her iki manasındaki yapısını verirken **köke ~ kökeltaş** > (Mog.) **kökel** + (tür.) daş ~ taş hybridini kendisine ayarlamış (Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden 1963, I, s. 481-482) ve ayrıca **köke**'ye serbest «rundes Ding» = «yuvarlak şey» manasını vermekten çekinmemiştir. Ben Moğolca'daki **köke** kelimesini bu yapısı ile «yuvarlak her şey» anlamında olarak bulamadığım için, biraz tereddütlüyüm. Mogolların gizli tarihi ise, bizim «gögüs» karşılığında **kokan** telâffuzunu, «emmek» için de **kokogu** şekillerini almıştır (Die geheime Geschichte der Mongolen, sözlük bölümü, Leipzig 1939, s. 103, E. Haenisch yayını). Kalmukçada **kököhe, kökkö** «emmek» < **kökü**'dür (G. J. Ramstedt, Kalmückisches Wörterbuch, Helsinki 1935, s. 237).

Böylece **köküz** < **köke + uz** kelimesini içerisinde saklamış bulunan **köke**, ancak ötede beride sıkışıp kalmakla, kendisini safdışı edilmekten kurtarabilmiştir. Kelimenin bilhassa Azerbaycan sahasında «şişman, sağlam, kocaman» gibi manalarda kullanılagelen **kök, kökeltmek**'le hiçbir ilgisi ve yakınlığı yoktur. Bahsus ki bu iki kelimedenden biri Mogol, diğeri Türkçedir (bk. J. Th. Zenker, Türk-arab.-pers. Handwörterbuch, Leipzig 1866-1867). Bu suretle kelime, eski Türk-Mogol devlet kurma medeniyetinin bir unsuru olarak, öteberide kullanıla gelmiştir. Daha derin araştırmalar **köke**'nin Anadolu kültürüne hiç de yabancı olmadığını ispatlamaya yeterli olacaktır. Şimdilik, daha fazla kelimenin sahası ile taşıdığı anlamlar üzerinde durmakla yetineceğim.

T A Y

Omonim olması üzerine Anadolu ağızlarında birbirinden ayrıntılı manalarda kullanılmaktadır. Doğu illerimizde 1.) Denk, yük 2.) Eş, akran 3.) Hizmetçi (A.

Caferoğlu, Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, s. 279). Aşağı yukarı aynı anlamda Urfa, Maraş, Erzurum, Gaziantep, Bayburt, Sivas ağızlarında kullanılır (SD. 3, s. 1325). Buraya ayrıca Azerbaycan ağızlarındaki «taraf, ırmak kıyısı, sahil» gibi yaygın manaları da eklemek ister (ARL. s. 192). Tarihî Anadolu kaynaklarında kelime yalnız «denk, emsal» gibi gerçek anlamıyla geçmektedir (TTS. IV, s. 747). Benim bildiğime göre Azerbaycan sahasında «akran, eş, denk» manalarında olmak üzere, daha fazla **tay-tuş** müteradifi ile kullanılır. Azerî lügatinde nedense **tuş** yer almamıştır. Bu şekil kullanış bu omonimi öteki manalarından ayırmak için çok elverişli bir yol olmuştur.

Dikkate değer bir özellik taşımamış olacaktır ki, kelimenin, eski Türk kaynaklarında tesbitine rastlanmamaktadır. Ne Kaşgarlı, ne de diğer saha filolog-lügatçileri, bu kelimeyi nedense bir türlü hazmedememişlerdir. Tersine ona sinonimlik vazifesini gören **tuş**'a oldukça bol yer vermişlerdir. Kelimenin diğer manaları ise lügatlerde: «tay, hayvan yavrusu, yük, denk, kıyı, taraf» gibi birbirinden farklı olarak kökleşmiş kalmıştır (bk. Wb. III, 765-766). Aynı yapıdaki diğer kelimelerin anlamı da oldukça birbirine aykırıdır. Radloff, «eş» olarak yalnız Azerî sahası için tesbiti unutmamıştır (ibid.). Benim hatırladığıma göre, ister **tay**, ister **tay-tuş** yapısında olsun, kelime Azerbaycan'da daha fazla erkekler için kullanılmıştır. Anadolu'nun çeşitli dağlık bölgelerinde **tay**'ın bir sinonimi olmak üzere, bir de «muadil, akran, yaşı, emsal» anlamında türedi **tayadaş** vardır (SD. 3, s. 1326). Bu kelime daha fazla son zamanlara ait olup, analoji üzerine kurulmuştur.

T U Ş

Azerbaycan'da çoğu zaman **tay**'la birlikte kullanılan kelime yalnız «emsal, akran» manasındadır. Azerî lügatinde nedense kelimeye yer verilmediği gibi, Anadolu ağızları kelimelerinde de, ne sesine ne de sedasına rastlanır. Halbuki Doğu illerimizde (Ayrım, Terekeme, Kars) ağızlarında kelime, semantik kayma ile «sıra» anlamında mevcuttur (A. Caferoğlu, Doğu illerimiz, s. 282). Radloff, Kutadgu Bilig metnine dayanarak «denk, arkadaş» anlamında Uygurca dairesine bağlamıştır (Wb. III, s. 1509). Kelime tarihî aşamaları geçirdikten sonra Kaşgarlı'da «denk, benzer», yani **tay** sinonimi olarak tesbit edilmiştir (Br. 219-220; Dizi 659). Gerçekten de kelime eski Uygur Türkçesi devresinde «eş, arkadaş» anlamında yalnız başına rastlanıldığı gibi (EUTS. s. 254), Azerî Türkçesinde görülen sinonimleşme yolu ile de rağbet görmüştür. Nitekim eski Uygur metinlerinden Huastuanift'te **iş tuş** birleşmesi, bunun sağlam delili sayılabilir (A. von Le Coq, Chuastuanift, Berlin 1911, s. 197-199; A. V. Dimitrieva, Huastuanift, Tyurkologičeskie issledovaniya, 1963, s. 223, 115). Orta-Asya, Tefsirinde de sinonimlik halini muhafaza etmiştir (Borovkov, Aynı eser, s. 316). Burada **tuş** kendinden önceki **ten**'le: **tenimiz**

tuşumuz «akranımız» terkihi halindedir. Azerî Türkçesinde de **tay tuş** birleşimi, aynı ifade şekliinden başka bir şey değildir. Ancak sinonimleşme, yerli ağızlara göre ve kelime türü üzerine yapılmıştır. Zannımca yazı ve klâsik edebiyatına da yabancı olmamıştır.

K Ü R

Çok eski kelimelerden olmasına rağmen kaybolma yolunu tutmuştur. Bugün Anadolu'nun Amasya ilinde «inatçı, dikbaşı, çok hırslı» manalarında kendini muhafaza etmiştir (SD. II. s. 1012.) Azerbaycanlarda, benim bildiğime göre, gerçek manası, Kaşgarlı Mahmut'ta olduğu gibi «yiğit, sarsılmaz, kabadayı, afacan» anlamında olmuştur (Dizi 399; Br. 117 «yiğit»). Orhun yazıtlarında homonim **kür-lig'i** Namık Orkun, diğerinden farklı olarak, Kaşgarlı'daki manası üzerine yorumlamıştır (Eski Türk yazıtları, 1941 T. D. K., IV, s. 65). İyi bir fikir ve görüş olmakla beraber, cümle içerisinde sinonimlerine uyularak «hile, kurnazlık» gibi anlamda görmek, belki daha mantıkî olurdu. Nitekim eski Uygur Türkçesinde de «hile, fesat, kandırma» manasındadır (EUTS. 123 Alt. Gr. 317). Aynı manaya S. E. Malov da boyun eğmiştir. Yalnız **kür-lig'in** sıfat mı, isim mi olduğu üzerinde tereddüde düşmüştür (PDP. 397). Anlaşıldığına göre kelime ufak bir semantik farkla 1) Hile, al, fesat 2) Dikkafa, yüreği pek, haşın tabiatlı, inatçı, rahat durmayan, huy-suz gibi birbirini tamamlayan anlamların yerini tutmuştur. Kelimenin ikinci manası hem DK. ta (s. 208), hem de Azerbaycan'ın çeşitli ağızlarında tutunmuş görünmektedir (Azerbaycan dilinin dialektoloji lûgati, Bakı 1964, s. 275). Diğer Türk dialektlerinde aşağı yukarı bizim kullandığımız manada Teleüt, Koybal ve Baraba'larda mevcuttur (Wb. II. 1447). Türkiye edebî-yazı dilinde rağbet görmemiştir. Azerbaycan Türkçesinde tersine yaygındır.

D E R M E K

Son zamanlarda **dernek** ve **derleme** gibi kelimelerle itibarlandırılmak istenen **der-mek** sözü, eski ve özlü Türkçe kelimeler kervanındandır. Anadolu Ağızlarında, öteberide, türlü anlamlarla karışık bir omonim rolünü oynamıştır. Nitekim Eskişehir, Konya'da **dernek** «toplamak» Çorum taraflarında yine «toplamak»; **derneşik** Konya'da «derli toplu olan kimse»; **derneşme** ve **derneşmek** «toplu bir halde görüşme, toplanmak» gibi fonetik değişmelerle, «toplamak» la ilgili öz anlamı yanında başka başka, birbirinden uzak manaları da ifade etmiştir (SD. I, s. 420-421). Yazı dilinde ise kelime **derilmek** ve **dirilmek** imlâsını muhafaza etmiştir (TTS. IV, s. 211). Batı Türkçesi çevresinde Azerbaycan ağızlarında **dermek** «toplamak» ve **dernek** «ufak bir topluluk, cemiyet» halinde yaşamaktadır. Asıl itibarda olanı da birinci kelimedir (ARL. 69; DID. 242). Ve bilhassa «yemiş, meyva toplamak» an-

lamında kullanılır. Dikkate değer nokta **dernek**'in pek dar çevrede de olsa Azerbaycan'da «ev» manasında da kullanışıdır (Azerbaycan dilinin dialektoloji lûgati, 1964, s. 184). Dede Korkut'ta yoktur.

Buna rağmen kelime eskidir ve **mazildir**. Gök-Türk devleti Türk halkının birleşmesini ve toplanmasını **termek**, **terilmek** yapısı ile gerçekleştirmiştir (ETY. IV, 112; PDP. 429). Asıl kelimeyi derinine arayan ve tarayan Kaşgarlı olmuştur. O, kelimeyi türlü yapı ve mana nüansları ile belirtmeyi lüzumlu görmüştür. Şöyle ki: **tirik** «topluluk, dernek, toplantı», **firilmek** «toplanmak, toplanılmak» **tirimsenmek** «kendisini toplayış gibi göstermek»; **firinmek** «kendisi için toplamak» (Br. 209). Kelimenin okuyuşu -i-<-e- değişmesiyle **termek**, **terilmek**, **terik**, **terimsenmek** haline konulursa (Dizi 605), daha isabetli olur ve «dirilmek» karşılığı olan omonimlikten de kurtulmuş olur. Hem de Orhun yazıtlarından ayrılmamış sayılır. İşbu Kaşgarlı'nın değer taşıyan tesbiti üzerine, zaten elimizdeki **Elteriş** (ETY. 156), **İltiriş** «el toplayan, el derleyen» antroponim üzerine, ünlü Dede Korkut yigiti **Dirse hanı** ~ **Derse hanı** da bu **dermek** fiil ailesine acaba sokmak büyük günah mı olur? Bence «derleyecek, toplayacak» anlamında yakıştırmak, tam yerinde olur. Uygurlar da bu işte bize yardımcı olabilecek durumdadılar. **Tirin** «dernek, toplu, luk», **firinmek**, **tirkin**, **tirlemek**, **tirmek** (EUTS. s. 240) gibi bol ve çeşitli kelime yapısı, Dirse'nin de Güney ağızlarında bu şekli alabileceğini gösterir gibidir. Aynı aileye «karvan, haberci» anlamında olan **tirkış**'i de dahil edebiliriz (ibid.)

T A P M A K

Çok eski, çeşitli yönlü omonimlerimizden biridir. Ağızlarda çeşitli anlamlarda kullanılmak suretiyle muhafaza edilmiştir. Yazı dilindeki manası olan «tapmak, perestiş etmek» (TTS. IV. 739) dışında, Anadolu'nun pek sınırlı bölgelerinde «bulmak» anlamını da taşımıştır (SD. III. s. 1313). Yine, aynı Doğu bölgeye ait olmak üzere bir de **tapmaca** (SD. ibid. ve ağızlarda **tamaca**) «bilmece, bulmaca» şekline de rastlanmaktadır. Doğu illerimiz ağızlarında ise kelime «Tanrıya tapmak, ibadet etmek» gibi anlamlarını yitirerek, ancak «bulmak, elde etmek, çözmek» manalarını muhafaza etmiştir (Azerbaycan-Rusça Lûgat, s. 193). S. E. Malov'un Azerbaycan için «hizmet etmek» manasında olması için zorlaması, tamamiyle yer-sizdir (PDP. s. 426, sözlük bölümü). Şahsen de kelimeye «bulmak» dışı bir mana veremiyorum. **Tapmaca** ~ **tappaca** da, bundan türeme olup geniş bir surette «bilmece» nin yerini tutmuştur (H. S. Szapszal, Proben aus dem persischen Azerbaidshan, 1935, s. 92).

Türk dili tarihî gelişmesi boyunca çeşitli aşamalar geçiren **tapmak** kelimesi, bilhassa Uygurca'da ve genellikle müşterek Orta Asya Türkçesinde varlıklı gramer şekillerinde kullanılmış, çeşitli türemelere tâbi tutulmuştur. Zengin omonimik an-

lamları çevresinde: **Tap-, tapın-, tapındur-, tapuğ, tapığ, tapuğsı, tapuğluğ** ve saire gibi yapısı ile «tapmak, sadakatle hizmet etmek, bulmak, elde etmek, sadık olmak» (Wb. III. 948) mana çeşidini içerisine almıştır (eUTS. 225). Aşağı yukarı Kaşgarlı da kelimeyi hem «bulmak» hem de «hizmet» anlamında almakla yetinmiştir (Br. 195). Bu suretle kelimenin ana anlamı daha fazla «elde etmek, bulmak, ele geçirmek» mihverinde dönmüş dolaşmıştır (Alt. Gr. 337). Azerî Türkçesi sahası bunu ispatlamaktadır. Hatta bu Türkçe için karakteristik bir vasfı olarak Anadolu için yabancı sayılan «ahtarıp tapdım» değiminde kendisini göstermektedir.

Buna karşılık diğer ağızlar ve hatta ülkeler için yabancı sayılan **tapu** «hizmet, emlak sahipliği belgesi» kelimesi, (Wb. III. 951) eski arhaik bir unsur olarak, yalnız Anadolu'da yerleşmiş kalmıştır. Kelime, şüphesiz **tap-** dan doğmadır. **Tapşır-** yapısıyla pek yaygındır. Aynı geniş gelişmeyi «bulmak» anlamında olmak üzere **tap-**, Kıpçak, Çağatay ve diğer sahalarda da bulmuştur. Kutb'un Husrev u Şirin'inde kullanılan bu kelime nedense Zajaczkowski tarafından zorâki bir telâffuzla **tab-** şeklinde okunmuştur (Naystarsza Wersya Turecka Husrāv u Şirin Kutba, Warszawa 1961, s. 167). Budagov ise Azerî ve Çağataycadaki **tapmak** telâffuzuna işaretle **tabmak** transliterasyonunu da almayı unuttunamıştır (A. Z. Budagov, Sravnitel'nıy slovar Turetsko-Tatarskiñ nareçiy, I, s. 719). Kelimenin **tapıştı** «buluştu» (A. Hayvan, s. 98) şekli, oldukça dar bir sahanın malı olmuştur. Uygur metinlerinde bu yapıya az da olsa rastlanılmaktadır (EUTS. 225). **Tap-** gördüğü rağbetle Türk dili sınırlarını aşarak Mogolca'ya da geçmiştir (Schmidt, s. 223). Asıl manası olan «bulmak, elde etmek» halinde kelime, aşağı yukarı bütün Türk şivelerinde bugün dahi revaçtadır (Wb. III. s. 947). Semantik değişme cephesi de oldukça zengincedir. Yerine göre «avlamak, doğurmak, arayıp bulmak, cezalandırmak zenginleşmek» birbirinden farklı manalarda dahi kullanılmaktadır.

S I N M A K

Bin yılı aşkın, tarihi Türkçe bir kelime olmasına bakmayarak, Anadolu Türkçesinde kendini ancak **sınıkçı** kelimesinde koruyabilmiştir. O da kısa bir zaman için. Modern hekimlik, günün birinde bu kelimeyi de sözlükten çıkarıp atacaktır. Nitekim, her derde deva sanılan Radloff sözlüğünde bile **sınıkçı** sözüne rastlanmamaktadır. Tersine kelimenin türeyiş kaynağı bilinen **sınmak** bütün Türk halkları şivelerine ait olarak «kırılmak, yıkılmak, mahvolmak», Osmanlıca için ayrıca «mağlûb olmak, perişan hale gelmek» gibi geniş anlamlarda alınmıştır (Wb., IV. s. 629-639). Aynı kökten türeme **sındırmak**'la birlikte, unutulmuş Türkçe yadigârlardan sayacağımız «mağlûbiyet, mağlûbiyet meydanı» manadaki Osmanlıca **sındırğı** da, sözlüğe geçirilmiştir (Wb. IV. s. 635). Türkçe sözlük ise (s. 644) **sındırmak** «yenerek bozmak» gibi bir taraflı anlamda olmakla beraber **sındırğı**'yı «boz-

gunluğa uğranılan yer» diye almakla yetinmiştir. «Mağlûbiyet» anlamına lüzum görmemiştir. Aynı kaygısızlık **sınakçı**'yı almamakla göstermiştir. Halbuki kelime Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde «kırıkçı ve çıkıkçı» anlamında sevilerek yaşamaktadır (SD. III. s. 1218). Aynı rağbete, zengin anlamları ile **sımmak**'ta rastlıyoruz. Tarihî Anadolu metinlerinde de izli ve köklü olmuştur (TTS. IV, s. 687). Zengin anlamlı olmuştur: «kırılmak, münkesir olmak, parçalanmak, yenilmek, mağlûp, münhezim olmak» gibi.

Kelimenin en sağlam yerleştiği saha Azerî Türkçesidir. Bütün gramer yapıları ile: **Sındırmak, sımmak, sınık, sınıkçı** mevcuttur. **Kırmak**'tan çok daha üstün ve sevilendir. Çünkü **kırmak** Azerî Türkçesinde daha kaygan: «kırmak, parçalamak, çakmak, öldürmek, imha etmek, kesmek (orman)» ve saire gibi birbirinden farklı anlamlar taşımaktadır (ARL. 57). **Sımmak**ise daha zarif ve sempatik bir anlam kapmış durumdadır. Nitekim lûgat **sımmak** karşılığı olarak «kırılmak, mağlûb olmak, kendisini kırılmış sanmak» gibi manaları vermiştir (ARL. 186).

Kelimenin asıl türeme kökü Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı üzere **sımak** olmuştur (Eski T. Yazıtları IV, s. 99). Ondan türeme -n, dönüşüsü ile vücuda getirilen **sımmak** ta, aynı devrenin malından sayılır (İbid.). Her iki yapı Uyurca ve Kâşgari devrinde yanyana kullanılmış (Alt. Gr. 333 ve Br. 178), sonraları Anadolu'ya geçmiştir (Wb. IV. 602). Bu suretle «kırılmak» anlamında olmak üzere, Türk dili tarihi akışında, semantik türleri ile bol ve sevilerek, Türkçe sinesinde beslenmiş, durmuştur. Ne yazık ki, vefasız toplum, «mağlûbiyet, iflâs» gibi tatsız sözleri tercih ederek, **sımak**'la **sımma**'yı kendisinden itmiş, atmıştır.

KISALTMALAR

- Alt. Gr. — A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950.
ARL. — Azerbaycanca-Rusça Lûgat, Bakı 1962.
Br. — C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Leipzig 1928.
DİT. — A. Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. TDK. 1942.
Dk. — *Dede Korkut Kitabı*, II, 1963 (M. Ergin yayını) TDK.
Dizi — B. Atalay, *Divan ü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK. 1943.
EUTS. — A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. 1968.
ETY. — Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK. 1941, IV.
SD. + — *Türkiyede halk ađzından Söz Derleme Dergisi*, TDK. I-III.
PDP. — S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurksoy pis'mennosti*, 1951.
TTS. — *Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü*, TDK. I-IV.
Wb. — W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV.